

Розділ IV.
**МІЖ РЕВОЛЮЦІЄЮ
І КОЛЕКТИВІЗАЦІЄЮ: СЕЛЯНСЬКИЙ РЕНЕСАНС**

**1. Теоретико-методологічні аспекти селянського
повсякдення**

Для з'ясування конкретно-історичних форм соціальної самоорганізації селянського укладу життя важливо враховувати основні етапи розвитку історіографії проблеми. Радянська історіографія виокремлювала класово-формаційні характеристики економічного укладу в українському селі, переймаючись теорією класової боротьби, типологізацією селянських господарств в контексті негативного висвітлення дрібнотоварного виробництва. Зосередимось тут лише на дослідженнях, які проливають світло на специфіку організаційно-функціональних ознак селянського господарства.

Методологія дослідження історичних явищ і процесів є динамічною теоретико-гносеологічною конструкцією, яка означає усталеність певної парадигми, тобто своєрідну консервацію досвіду вивчення проблеми, практику історіописання, а також її модернізацію: пошук нових підходів, застосування кількісних та системних методів наукового аналізу. Теорія повсякденності є своєрідною методологією виявлення специфіки соціальної мікроісторії. Застосовуючи структуру повсякденності, яка достатньо розроблена сучасною історико-соціологічною наукою, до селянського господарства, ми зможемо відтворити лише його статичний портрет.

В соціально-політичній та економічній літературі 20-х рр., відбувалося з'ясування організаційно-функціональних характеристик селянського двору і селянського господарства. Їх розглядали представники двох світоглядних та науково-теоретичних напрямків: радикальної марксистської та еволюційної народницької теорій розвитку селянського двору.

Марксистська парадигма суспільних відносин, яка базувалася на теоретичних принципах формаційно-класового тлумачення соціально-економічних явищ, виявилася тоді пануючою. Вона виявляла неприховану агресивність до наукової школи, яку представляли відомі вчені О. Чаянов, М. Макаров, О. Челінцев. Між ними точилася гостра дискусія, яка стосувалася перспектив розвитку сільського господарства, організаційних форм виробництва, відтак і соціальної самобутності. Їхні концепції повсякденної життєдіяльності селянського сімейно-трудового господарства не мали підтримки партійно-радянської номенклатури. Так, Г. Зінов'єв назвав погляди О. Чаянова, М. Кондратьєва та їхніх прихильників "маніфестом

куркульської партії"¹. Партійні опоненти Чаянова, Кондратьєва виділяли проблему ідеалізації приватної власності на землю та дрібного селянського господарства, які суперечили завданням і принципам колективізації не лише сільського господарства, а й соціального укладу життя селян. Дискусія між партійними чиновниками та науковцями віддзеркалювала два шляхи розвитку селянських господарств: колективний та сімейно-трудовий (фермерський).

Ортодоксальна марксистська теорія переваг суспільного господарства над приватним, яка стала офіційною для державних та наукових інституцій в Україні 20-х рр., "озброїла" концептуально опонентів "організаційно-виробничої школи". Критичні статті М. Кантора, Ю. Нікуліхіна, М. Беленького, Л. Гатовського були спрямовані проти теоретичних обґрунтувань перспективності сімейно-фермерського типу господарств². Вони доводили необхідність формування великих колективних господарств в сільському секторі, тобто новий тип соціальних відносин, відтак і повсякденного життя.

Марксистським підходом вирізнялася також соціально-економічна література, яка стосувалася конкретних питань розвитку селянських господарств, їх кількісних і якісних характеристик. Автори, спираючись на концептуальні класово-формаційні підвалини, фактично досліджували внутрішню організаційно-господарську структуру і економічні ознаки реальних суб'єктів соціальних відносин: кількість реманенту, робочої та продуктивної худоби, наявність землі, її оренди. Тлумачення, які висловлювалися в літературі 20-х рр., мали ознаки соціологічних концепцій, без висвітлення яких неможливе з'ясування теоретичних і прикладних проблем повсякденного життя селян.

Соціально-економічну типологізацію селянських господарств 20-х рр. запропонувала тоді А. Хрящева. Аналізуючи їх економічне становище, вона виділила дві основних групи: заможні селяни та "велико-експлуататорське господарство"³. Характерною ознакою першої групи була наявність значної кількості працездатних членів селянського двору, соціально-організаційна єдність, два–три коня і дві–три корови, земельні угіддя вище середньої норми по району. Такі господарства мали тісний контакт з ринком — продавали худобу, торгували сільськогосподарською продукцією, а за сприятливої ринкової ситуації, на думку А. Хрящової, ставали не лише високотоварними, але й набували ознак "підприємств капіталістичного типу" (використання найманої робочої сили, наявність промислових закладів)⁴. Вірогідність масового "переродження" цієї групи господарств, як слушно зауважувала дослідниця, була незначною з декількох причин: їх нестримного економічного дроблення, слабого розвитку промислових підприємств. Селянські господарства подібного

типу характеризувалися високою питомою вагою внутрішнього споживання, хоча вона не висвітлює його причин.

Селянські господарства "експлуаторського типу" мали досить виразні економічні ознаки: наявність значної кількості робочої та продуктивної худоби, найманих робітників, промислових або торгових закладів, оренди землі. Капіталістичне нагромадження в таких господарствах, за ознакою А. Хрящевої, відбувалося активно, тому що доходи вилучалися їхніми власниками "з землі, засобів виробництва, кредиту, промислових і торгових підприємств"⁵. Їхня господарська діяльність не обмежувалася територіальними кордонами села, а поширювалася на міста. Такого висновку вона дійшла в 1926 р., хоча трьома роками раніше мала іншу оцінку. Відсутність приватної власності на землю, наголошувала тоді А. Хрящева, не створювала економічних умов для розвитку куркульства і глибокої диференціації серед селянства⁶.

Класичний зразок використання марксистської парадигми аналізу соціальних відносин продемонстрував В. Сараб'янов. Він поділив селянські господарства на докапіталістичні і дрібнотоварні. До першої групи належали дрібне кустарне виробництво, самодіяльні господарства селян, які виробляли продукцію "для продажу", а не для "вилучення прибутку". До категорії "дрібнотоварних" потрапляли господарства докапіталістичного укладу (бідняцько-селянська група). До групи "сільських буржуа" він відносив і середняків, тому що вони були власниками, але не експлуаторами⁷.

Оригінальним виявилось тлумачення селянських господарств, запропоноване Г. Раєвичем. Він висловив власне бачення соціально-економічних форм господарювання на селі: вирішальне значення мали суспільні відносини між людьми, відносини суб'єктів господарювання, а не просто відношення між засобами виробництва та робочою силою. Цей дослідник підкреслював, що для капіталістичних тенденцій у сільському господарстві УСРР тоді було замало сприятливих передумов, але значно більше факторів їх стримування: націоналізація землі, регулювання оренди і найманої праці, податки, низький рівень продуктивних сил в сільському господарстві, несприятлива цінова політика⁸. А, наприклад, М. Вольфсон, з'ясовуючи соціально-економічний уклад на селі, розглядав дрібне трудове господарство (виробництво продукції власними силами) та "приватнокапіталістичне" (з використанням найманої робочої сили, одержання прибутку, додаткової вартості), тобто ключові ознаки фермерського типу, хоча і не виказував будь-яких покликань стосовно існування подібних організаційно-господарських форм⁹. Висвітлення рівня доходності та норм оподаткування В. Доброгаєвим та іншими дослідниками, мало безпосереднє відношення до нагальних повсякденних

турбот селянського двору, оскільки ставки його оподаткування впливали на галузеву структуру господарства, співвідношення виробництва та внутрішнього споживання¹⁰.

Політично-ідеологічними ознаками вирізнялася оцінка селянських господарств, запропонована Ю. Ларіним, особливо щодо "існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства"¹¹. Його класифікація чотирьох типів куркульських господарств мала вивершений зразок реалізації принципів марксистської агресивної соціології 20-х рр. Але необхідно зазначити, що він був майже єдиним, хто розглядав селянські господарства за типом їхньої підприємницької діяльності: "*куркуль-виробник*", котрий за допомогою найманої праці займається виробництвом з підприємницькою метою (продаж товару на ринку) та використанням найманої робочої сили; "*куркуль-скупник*" (скуповує у бідняків та середняків продукцію їхніх господарств для реалізації на ринку), "*куркуль-торговець*" (займається торгівлею промтоварами та продажем продукції кустарів); "*куркуль-лихвар*" (здає в оренду знаряддя праці, робочу худобу), маючи з того прибуток¹². Не залишив він поза увагою і середняка, якого вважав "куркулем в динаміці", тобто в еволюції його до приватнокапіталістичного типу¹³. Диференціація селянських господарств розглядалася ним з точки зору формування на селі "капіталістичних підприємств", а не фермерів.

На таких світоглядних і теоретичних позиціях перебували й інші дослідники — Л. Крицман, А. Гайстер, А. Азизян¹⁴. Вони мали безпосереднє відношення до здійснення статистично-економічних досліджень селянських господарств, але з метою встановлення ставок оподаткування. Так, А. Гайстер, аналізуючи співіснування класів та соціальних груп на селі, вважав "процес розшарування" суто капіталістичним, а селян-фермерів — капіталістичними підприємцями. Він брав за основу наймання робочої сили на термін від 20 до 50 днів або використання орендних відносин, відтак селянські господарства були для нього "дрібнокапіталістичними". На таких формаційно-класових засадах перебував і Л. Крицман, застосовуючи статистичні методи виявлення класової структури радянського села.

Досліджуючи повсякденне життя будь-якої соціальної групи, необхідно мати на увазі ту обставину, що її життєдіяльність значно ширша, якщо брати соціальний об'єкт в часі і просторі. Повсякденність є лише один з методів вивчення соціальної історії, хоча постає у якості самих соціальних відносин. У зв'язку з цим селянство для історика також є теоретичною узагальнюючою категорією для з'ясування специфіки суспільного розвитку, а з другого боку — не просто соціальною групою, а специфічним способом життя.

Повсякденне життя селян було зумовлене сезонними коливаннями, тобто фазами сільськогосподарського виробництва, яке вирізнялося від суто календарного принципу, тобто від формального хронологічного підходу, позаяк стосувалося організації праці і облаштування побуту. Висвітлення селянства та його господарської діяльності має бути справді діалектичним і системним. Вся радянська історіографія побудована на класовому тлумаченні селянського господарства як дрібнотоварного, відтак капіталістичного, але така оцінка є теоретично обмеженою і методологічно неповноцінною. Застосовуючи метод науково-історичного пізнання соціально історії яким є поняття "повсякденність", важливо оперувати реальними фактами, зосереджуючись на складових соціальної організації селянського господарства, розглядаючи його як сімейно-трудова організацію. Селянин був дрібним сільськогосподарським виробником, котрий спирався на власний реманент і працю членів сім'ї, діяльність яких стосувалася насамперед задоволення споживчих потреб, а не виконання суспільних функцій чи державних повинностей. Останні вибудовують специфічний тип взаємин, що опосередковано впливає на господарство селян.

Форми повсякденної соціальної самоорганізації селян передусім функціональні, тому що базуються на господарстві, складовою частиною якого був селянський двір. Селянське господарство 20-х рр. було сімейно-трудова об'єднанням, а з другого боку і своєрідним сільськогосподарським приватно-підприємницьким типом. Господарство, тобто повсякденні турботи, пов'язані з утриманням худоби, виготовленням реманенту, одягу, взуття, організацією праці на землі, забезпечувало споживчі потреби сім'ї та оплату різних податків, зобов'язань перед державою. Селянство та селянське господарство можна розглядати в контексті сімейного (селянського) двору, способу господарювання на землі, соціальної культури.

Трудова сімейна господарство становило основу соціальної організації, хоча його ототожнюють з терміном і водночас історичним явищем — двором. Але господарство могло мати декілька дворів (одружений старший син, двох братів тощо). Двір був соціальною візиткою господаря, а з другого боку — функціонально-адміністративною одиницею в межах земельної громади. Господарство мало все-таки ознаки універсального економічного об'єднання, було об'єктом оподаткування, суб'єктом фінансово-кредитних відносин. Селянський двір — це не лише територія діяльності сімейної організації, а також своєрідна соціально-побутова інфраструктура, яка віддзеркалювала можливості господарства. Власник господарства був і головою двору, членами якого виступали дорослі і діти, працездатні та особи похилого віку. Існував розподіл праці та обов'язків, регламентованих громадським ладом села і кожної сім'ї.

Сімейне господарство (двір) в українському селі свідчило про рівень соціалізації селянського суспільства, виокремленого повсякденною організацією праці, традиціями, матеріальною культурою. Воно становило основу виробництва, відносин власності, розподілу і споживання, добробуту і власного та почасти суспільно-громадського престижу. Зосередившись на одній з перелічених ознак, ми не вичерпаємо цілого, не висвітлимо виробничих та соціально-побутових функцій селянського господарства, яке діяло не лише у замкненому колі громади, вирізняючись сільськогосподарськими циклами, а також було й суб'єктом економічного життя суспільства. Отже, враховуючи ці обставини, його необхідно розглядати як об'єкт повсякденного життя селян та їхньої соціальної організації, а з другого боку — суб'єкт суспільно-економічних відносин, що засвідчує статус селянства як суспільної групи та її права й обов'язки. Коли ми говоримо про селянське господарство, то насамперед маємо на увазі організацію праці та виробництва продукції, стан землеробства і тваринництва, наявність худоби (робочої і продуктивної), реманенту, тобто демонструємо економічні ознаки, які є базовими для висвітлення решти складових повсякденного життя.

Заняття землеробством було не лише засобом до існування, а також типом землеробської культури, яка мала глибоку історичну традицію. Двір і сім'я виявилися берегинями землеробської культури, школою підготовки до важкої і виснажливої праці, яка забезпечувала їх харчами, відтак набувала соціально-побутового оформлення. Власна праця та біологічно зумовлена необхідність продовження роду, регульовані релігійно-обрядовими факторами, надавали селянському дворові своєрідної келійності, котрий підкорявся не лише громаді, але й державно-політичним інституціям. Усталені в історіографії та побуті твердження про хуторянство, тобто про ізоляціонізм українських хліборобів, є помилковими, тому що автори подібних концепцій лише абсолютизували одну з функцій селянських господарств — їх сімейно-трудова організацію. У зв'язку з цим селянське землекористування необхідно висвітлювати з точки зору організації праці на землі, матеріальної агрокультури, а не лише форм (колективне, індивідуальне), тобто важливо з'ясувати елементи повсякденного життя. Ізоляціонізм селян не був зумовлений тільки архаїчністю їхнього укладу життя або їх штучним відокремленням від соціальних джерел формування влади. Взаємини селян і влади були завжди напруженими, тому що їх використовували для зміцнення державних інститутів, унеможливаючи будь-який політичний вплив на них.

Повсякденність зазвичай ототожнюють з побутовістю, але для селянського господарства вона мала суттєві відмінності, хоча в окремих його галузях важко знайти межу, яка призупиняла суто виробничу

діяльність та започатковувала соціально-побутові відносини. Підготовка посівного клину для льону або конопель, догляд за ними та збір врожаю і переробка сировини відносились до виробничої галузі рослинництва та землеробства, а виготовлення льоноволокна і згодом білизни, одягу та весільних рушників, яке припадало на зимові місяці, вважалося елементами культури або матеріального побуту. Поєднання організації праці і виробництва з побутовими відносинами в межах селянського двору дозволяє розкрити особливості повсякденного життя основної одиниці — господарства, яке забезпечувало соціальне відтворення.

Селянська культура соціально зумовлена, тобто норми громадської поведінки мали визнавати всі, тому що вони стосувалися традицій обрядовості соціального самоврядування. Засновані на тісних сімейних і сусідських взаєминах, ці норми та вимоги набували характер у своєрідних соціальних цінностей, успадкованих від попередників та культивованих до нових умов. Селянська культура належала до найконсервативнішого укладу їх духовної самоідентичності, яка оберігала себе від зовнішніх впливів і внутрішнього деструктиву. Культура села і селянська культура не співпадали, тому що співіснували як загальне-одиничне, особливо під час комунікації та радянзації суспільного життя. Громадський устрій селянського життя стосувався переважно поземельних відносин, але через них впливав і на побут. Релігія об'єднувала всіх, гармонізовувала духовне життя селян, правила за гарант соціальної стабільності. Поява більшовицьких закладів (клуби, хати-читальні, сільбуди тощо) свідчила про формування культури радянського села, тобто про становлення відповідної політико-ідеологічної інфраструктури влади. Школа для переважної більшості селянської молоді не стала у 20-х рр. елементом повсякденного життя, але її існування було фактом розвитку культури села. Для повсякденного життя селян органічною була тоді церква. Незважаючи на її відокремлення від держави, вона залишалася складовою селянської сімейно-побутової обрядовості.

Поняття "селянська культура" і "культура села" вирізнялися, тому що перша належала до традиційної духовної культури, соціально зумовленої, яка мала відповідний обрядовий статус та усталені цінності, що не підлягали мінливим змінам або кардинальним трансформаціям, а друга залежала від низки політичних, ідеологічних, ситуативних факторів. Вони виглядали штучними утвореннями, функціональні цінності яких сповідувало обмежене коло активістів.

Соціально-економічна диференціація селянських господарств, про яку писали у 20 х рр. представники марксистського напрямку вивчення аграрної історії, а згодом — не одне покоління радянських істориків, віддзеркалювала природній стан речей, повсякденність кожного селян-

ського господарства, його можливості — трудові, продуктивні, функціонально-організаційні. Диференціація села і селянства, яка спостерігалася у 20-х рр., торкалася фінансово-економічних факторів (рівень кредитороспроможності, матеріальне споживання, наявність реманенту тощо), які не руйнували селянської культури, хоча позначились на весільній обрядовості та сімейно-побутових відносинах.

Українське село 20-х рр. характеризувалося наявністю декількох суперечливих процесів: штучного стримування фермеризації, надання ідеологічного підґрунтя соціально-економічній диференціації, одержавлення кооперації та колективізації пролетарських груп (майбутньої соціальної бази активістів-організаторів колгоспного ладу на селі). Фермеризація селянських господарств відбувалася шляхом реанімації зернового господарства в умовах непу, коли держава частково стимулювала виробництво хлібних культур, надаючи кредити, матеріально-технічне забезпечення безпосередніх виробників сільгосппродукції, пільги в оподаткуванні, організовуючи її легальний збут через кооперативну мережу. Сімейне фермерське господарство, яке спеціалізувалося на виробництві зерна або продукції тваринництва, тісно співпрацювало з заснованими кооперативними товариствами. Їх поєднання було функціональним, а не суто організаційним, крім виробничої кооперації, яка мала ознаки кооперативних об'єднань. Кооперативні товариства виконували функцію реалізації продукції селян, а соціального захисту дуже обмежену — головним чином через цінову політику. Розвиток фермерських сімейних господарств відбувався стихійно. Соціально-економічна диференціація селянства, яку історики досліджують з формаційно-класової методології, віддзеркалювала трансформацію селянських господарств у фермерські, тобто процес переростання пролетарсько-натурального укладу виробничої діяльності до виразного товарного виробництва. Ознаки підприємницької діяльності з'являлися тоді, коли сімейне фермерське господарство реалізовувало свою продукцію на ринок, а також використовувало задля її збільшення складну техніку, працю наймитів тощо.

Повсякденне життя фермерського господарства у 20-х рр. — це не хроніка економічної діяльності та сімейно-побутових відносин, не просто функціонування відповідних соціально-культурницьких інфраструктур, які безумовно присутні, а взаємозумовленість форм організації виробництва та побуту, поєднання матеріального і духовного. Фермеризація, яка існувала тоді в українському селі, має власний об'єкт і предмет дослідження, зумовлений специфікою еволюції організаційних форм селянських господарств, політичною системою влади, тобто витворений у статдовідниках і архівних джерелах за упередженими

соціологічними технологіями пізнання. Для вивчення укладу життя селянських господарств необхідно використовувати складові методу повсякденності, тобто системного аналізу конкретних явищ і процесів, критичного перегляду пізнавальних методик за класоутворюючими ознаками.

На формування фермерського типу селянських господарств в українському селі звернули увагу В. Качинський та А. Хрящева, праці яких з'явилися у 20-х рр. Вони першими використали визначення "фермер", а також обґрунтували соціально-економічні ознаки фермерських селянських господарств в українському селі. Так, В. Качинський, аналізуючи розвиток зернового господарства південних регіонів України, дійшов висновку про існування "дрібноселянського фермерського капіталізму", "фермерських господарств — дрібних і середніх"¹⁵. Принагідно зазначити, що його статті і брошури з аграрної проблематики вирізнялися ґрунтовністю та оригінальністю висновків. Він показав катастрофічні соціально-економічні наслідки жовтневого перевороту 1917 р. для сільського господарства. Скасування приватної власності і ліквідація поміщицьких господарств, на його глибоке переконання, зруйнували усталений віками тип сільськогосподарського виробництва, спричинили небувалу його натуралізацію, тобто поглиблення питомої ваги внутрішнього споживання¹⁶. Основним показником визначення фермерства Качинський вважав наявність зернового клину, а також рівень забезпечення селянських господарств худобою, особливо робочою (волами, кіньми). Визначення "дрібно-селянський фермерський капіталізм", яке використовував він, попри його політологічне спрямування, свідчило про наявність організаційно-господарських та природно-кліматичних передумов для розвитку "міцного селянського господарства", тобто зміни соціального вектору українського села, його поступу і повсякдення, позаяк фермерство в зернових регіонах мало оптимістичні перспективи.

Сповідуючи класовий підхід, А. Хрящева звернула увагу на економічні обставини переростання "заможного селянства" у "клас фермерів"¹⁷. Вона ототожнювала селянські господарства з фермерським типом, а з другого боку висловлювала і певне застереження, підкреслюючи небажаність такого розвитку.

Література 20-х рр. з проблем соціально-економічної диференціації селянських господарств представлена працями Л. Крицмана, М. Левенштама, Е. Терлецького, О. Подвінського¹⁸. Вона свідчила про функціонування організаційних форм дрібнотоварного виробництва. Автори, звичайно, не з'ясовували структуру повсякденного життя селян, але розкривали внутрішні складові їхніх господарств: доходність, товарність, споживання, бюджет.

Товарність селянського господарства була об'єктом ґрунтового економічного аналізу, проведеного відомими у 20-х рр. дослідниками О. Подвінським, В. Мишкісем, А. Альтерманом, В. Соловейчиком¹⁹. Їхні праці вирізнялися конкретикою, прагматичним характером, орієнтованими на досягнення практичних результатів, проте зустрічалися визначення "приватний капітал", але без політичної інтерпретації.

Політико-економічні визначення "заможні", "середні", "фермерські" селянські господарства, які зустрічалися в літературі 20-х рр., засвідчують факт майнової відмінності між ними, а не структурно-системного розмаїття повсякденного життя селян. Майновий стан впливав на структуру побуту, тобто на його предметно-речове наповнення, яке залежало від двох ключових факторів: купівельної здатності селянського двору і наявності внутрішнього ринку промислових товарів. Повсякденне життя селян не вирізнялося суттєвими функціонально-системними ознаками, тому що було зумовлене універсальними культурно-соціальними цінностями: замкненим соціумом (селом, громадою), церковно-обрядовими церемоніями (народження, хрестини, весілля, похорони, церковними святами), циклічністю сільськогосподарського виробництва. Вони визначали структуру повсякденного життя соціуму — села, громади, а селянського двору рівень розвитку господарства. Їх діалектична взаємодія вирізняла повсякденність сільського населення від міського, а також від інших соціальних груп суспільства.

Самобутність повсякденного життя селянського двору, тобто складової частини земельної громади і сільського соціуму, залежала від традиції і рівня розвитку сімейного господарства. У зв'язку з цим теорія сімейно-трудоного типу селянського господарства, яку сповідували О. Чайнов, Г. Студенський, М. Макаров, О. Челінцев та інші, розкриває функціональну залежність структури повсякденності від його економічного рівня розвитку. Організаційно-виробнича концепція селянського господарства, за визначенням Г. Студенського, виходила з обґрунтування господарства, як автономного організму, між частинами якого існує функціональний зв'язок. Представники "організаційно-виробничої школи" намагалися показати наявність існуючих організаційних типів селянського сільського господарства, з'ясувати його формування та еволюцію. Теорія організації селянського сільськогосподарського виробника тісно пов'язувалася ними з теорією трудово-споживчої природи селянського сімейного господарства. Ключовою постає концепція трудово-споживчого балансу селянського господарства, тобто його тлумачення як сімейно-трудої і споживацької структури. Між організацією праці, її енергетично-затратною складовою і споживанням, зазначали вони, існував нерозривний внутрішній зв'язок. Основним стимулом продуктивної діяльності селян-

ського двору була необхідність забезпечення сімейного споживання. М. Макаров, як один із теоретиків "організаційно-виробничої школи", підкреслював залежність трудової діяльності селянської сім'ї від її споживчого попиту²⁰.

Діалектична залежність трудової функції від "споживчого попиту" сім'ї була характерна для всіх селянських господарств, навіть з розвинутою товарною структурою виробництва сільськогосподарських продукції. Суть теорії сімейно-трудового господарства полягала в оптимальності виробничої діяльності, затрат праці, враховуючи норму споживання (харчування худоби, утримання сім'ї), а не в обґрунтуванні натурального типу селянського господарства як ідеалу. Г. Студенський з'ясовуючи концепцію "трудово-споживчого балансу", звернув увагу на її гносеологічну суть: виявлення об'єктивної організаційно-технічної природи селянського сільського господарства, а з другого боку — суб'єктивної внутрішньо-психологічної природи селянського господарства²¹. Сільське господарство виробляло стільки продукції, скільки було необхідно для його утримання, але це не означало, що воно не було орієнтоване на ринок, хоча реалізація продукції також була вмотивована внутрішніми потребами сім'ї. Селянин сподівався винятково на власне господарство, відтак прогнозував та розраховував витрати праці і відповідно структуру бюджету. Сімейно-споживчий фактор і трудово-споживчий баланс, на думку Г. Студенського, становили ключові принципи та концептуальні підвалини "організаційно-виробничої школи" вчених-аграрників, які з'ясовували проблеми організаційно-технічної та соціально-психологічної природи приватного селянського господарства. Суть теорії, якщо наблизити її до реального життя, полягала в тлумаченні селянського господарства як сімейно-трудової і споживчої організації. Трудове господарство не користувалося найманою робочою силою, а його виробнича структура була відтворенням трудово-споживчого балансу селянського двору. Тактично історики досліджували організаційно-економічні основи селянських господарств, їх повсякденні турботи²².

Теоретико-методологічне значення концепції представників "трудово-сімейного" походження селянського господарства непересічне, позаяк вони протистояли марксистському формаційно-класовому тлумаченню соціально-економічної природи селянського господарства (теорія експлуатації, урбанокapіталістичності, "середні" і "заможні" селяни тощо). "Організаційники", тобто О. Чаянов, О. Челінцев, М. Макаров розвивали та поширювали теорію трудово-споживчого балансу селянського господарства. Не всі господарства, на їх думку, були трудовими, тому вчені зосереджувалися на з'ясуванні внутрішніх закономірностей їх організації виробництва, структури споживання, побудови виробничої діяльності,

тобто повсякденного життя селянського двору. Їхня концепція еволюції селянського господарства суттєво вирізнялася від інших глибиною науково-теоретичного аналізу та прагматизмом висновків.

Провідником та засновником організаційно-виробничого напрямку аграрних досліджень 20-х рр. був О. Чаянов. Його науковий метод пізнання визнавав Л. Крицман, який був непримиренним опонентом, хоч і написав передмову до збірника праць представників названого напрямку²³. Він зазначав, що в книзі марно шукати "марксистського, тобто пролетарського" підходу до економіки сільського господарства, бо вона "знайомить читача з поглядами однієї з немарксистських шкіл"²⁴. Ґрунтовні праці О. Чаянова, які виходили друком в 20-х рр., стосувалися кооперації, проблем еволюції селянського господарства. Він наполегливо обстоював організаційно-господарські підвалини селянського "індивідуального підприємництва"²⁵, тобто фермерства. Досліджуючи соціальну природу селянської кооперації, О. Чаянов назвав шість основних типів селянських господарств, які, за його системою класифікації, належали до двох економічних типів: "капіталістичного товарного" і "сімейно-товарного"²⁶. До першої належали ті, які максимально використовували найману робочу силу з метою одержання "підприємницького доходу", а до другої, що діяло за рахунок праці членів сім'ї. Обидва типи були приватними, але "сімейно-товарне", за оцінкою вченого, не мало "чистого доходу", а лише валовий, тому що працювали всі члени господарства, без найманої робочої сили²⁷.

Виразником "капіталістичності" господарства О. Чаянов вважав не кількість наймитів, тому що їх використання могло бути і збитковим для селянина-фермера, а "чистий дохід". Класичне "куркульське господарство" могло забезпечувати виробничі процеси і без застосування найманої робочої сили, а за основне джерело прибутку могло мати торгові обороти, лихварство, оренду знарядь праці²⁸. Вчений не використовував визначення фермери, але майже всі його праці з аграрної проблематики свідчать про існування фермерського типу організації селянських господарств.

Сучасна історіографія історії аграрних відносин та соціально-економічного розвитку українського селянства 20-х рр. поступово використовує праці представників "організаційно-виробничої школи", але домінуючою залишається класичний підхід, тобто за класоутворюючими ознаками — "середнє селянство", "заможне селянство". Така методика не сприяє системному вивченню соціальної мікроісторії, повсякденного життя єдиного українського селянства. Класово-формаційний підхід втратив своє функціонально-методологічне значення.

У 80-х рр. ХХ ст. чаяновські ідеї розвитку селянської кооперації набули теоретичного і прикладного значення, а в історіографії почали з'являтися конструктивні напрямки наукового пізнання проблем аграрних

відносин у 20-х рр. Упродовж 80-х рр. історична наука займалася вивченням способу життя суспільства та його соціально-професійних груп, тобто історики вперше застосували методики соціологічної науки, філософії, намагаючись відшукати універсальну методологічну нішу для системного аналізу соціалістичних перетворень²⁹. Філософсько-соціологічна категорія "спосіб життя", якщо вилючити її ідеологічну сутність, дозволяла виявити складові повсякденного життя селян, робітників, інтелігенції. Актуалізація наукового осягнення соціально-класової структури радянського суспільства також припадає на 80-ті рр. ХХ ст.

Впродовж 90-х рр. з'явилися монографічні дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств. З іншого боку, відбулося подолання методологічної монополії, яку представляла марксистсько-ленінська концепція суспільних відносин та відповідних теоретичних принципів їх висвітлення. Почали виникати різні методики історичних досліджень, які спираються на формаційні, цивілізаційні принципи вивчення системних явищ і процесів, а також застосування функціональних складових соціальних систем, у тому числі і теорії повсякденності, тобто висвітлення соціальної історії класів і груп без ідеології та політики.

На переконання сучасних російських істориків концептуальні підвалини теорії модернізації та соціальної історії, а також тоталітаризму, як складових наукового пізнання суспільно-політичних та економічних процесів в СРСР 20–30-х рр., були запозичені від зарубіжної політології. Російська дослідниця взаємин влади і суспільства у 30-х рр. І. Павлова називає основні підходи її колег до вивчення соціальної історії: відмова від політики та ідеології, заміна історії "зверху" історією "знизу", здійснення історичного аналізу на мікрорівні суспільства, усунення методу пояснень та запровадження форми оповідань про минуле, але на якісно новому рівні³⁰. Принципи соціальної історії стосовно 30-х рр., на її думку, не діють, позаяк тоді не існувало громадянського суспільства. Маловиразною є теорія модернізації щодо з'ясування особливостей соціально-економічних відносин, тому що спостерігалася масова люмпенізація і маргіналізація населення, антимодернізм, бо руйнації зазнали суспільні цінності, які існували до 1917 р. Якщо І. Павлова визнає універсальність концепції тоталітарності для виявлення закономірностей політичного розвитку, то її російські колеги В. Ізмозик та Н. Лебіна висловлюють на цей рахунок сумнів, оскільки вона є недостатньо вичерпною для висвітлення соціальних відносин — "побутової повсякденності"³¹. Відомий історик Росії А. Сахаров підкреслює той факт, що на початку 90-х рр. разом з крахом тоталітарної системи відбувалися перетворення у царині методології історії: розвал марксизму як методу, утвердження антикомунізму, що поступово набував ознак наукової лінії в історичних дослідженнях³².

На початку ХХІ ст. російська історіографія поповнилася статтями та монографіями з теоретичних та прикладних проблем непу. Історіограф непу І. Орлов, проаналізувавши наукову літературу, яка з'явилася у 90-х рр., виокремив наявність цивілізаційного та формаційного підходів до історії здійснення непу, які разом з іншими факторами започаткували проблему альтернативності, тобто перспектив непу, унеможливлення тоталітаризму. Він зазначив, що вивчення побуту, психології широких соціальних груп лише розпочалося, тобто елементів повсякденного життя суспільства. Вчений порушив питання про соціальну і політичну поведінку людей, про рівень матеріального забезпечення, про "стратифікацію непівського суспільства"³³. Історики звертають увагу на необхідність формування цілісної концепції непу³⁴, на "фізіономію непівського ринку"³⁵, підкреслюючи те, що неп — це не лише поступка або маневр, а також і модернізація економічних відносин. Все-таки російським дослідникам, судячи зі змісту ґрунтовної колективної монографії про неп, яка вийшла з друку у 2002 р.³⁶, не вдалося подолати інерційних сил радянської історіографії, відтак вони розглядають його дещо традиційно, у тому числі в галузі сільського господарства. Досліджуючи механізми правового регулювання економіки, історики схиляються до необхідності вивчення саме організаційних форм господарської повсякденної діяльності різних соціальних груп населення. Переважна більшість праць з аграрної проблематики 20-х рр. стосувалася кооперативного руху³⁷, особливо в Україні³⁸, але повсякденне життя досліджується опосередковано. Кооперативний уклад, тобто кооперація дрібних товаровиробників, мав організаційні форми (кооператив, селянські господарства) і територію поширення, формуючи функціональні ознаки сільськогосподарської економіки. Сільськогосподарська кооперація сприяла зміцненню селянських господарств фермерського типу.

Сучасна українська історіографія соціального розвитку в УСРР 20-х рр. поступово зосереджується на організаційних формах приватного підприємництва. Так, в монографії О. Сушка йдеться про функціонування селянського фермерського господарства, а також кустарно-ремісничих промислів на селі, приватної торгівлі³⁹. Приватнопідприємницька діяльність на фінансовому ринку періоду непу досліджує Ю. Волосник⁴⁰, тобто історичні дослідження фактично стосуються повсякденного комерційно-виробничого життя великих груп населення. Обидва згадують непманів, але в контексті підприємництва, хоча обмежуються економічними характеристиками тих чи інших суб'єктів виробництва.

Структурно-системним історико-економічним дослідженням селянського господарства є монографія В. Калініченка⁴¹, котрий розглядає його в контексті сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Він покликається на теоретичну спадщину представників організаційно-

виробничої школи — О. Чаянова та інших. Висвітлюючи соціально-економічні ознаки функціонування індивідуального селянського господарства, вчений визнає історичний факт існування у 20-х рр. фермерського сектора, організаційною формою якого було заможне селянське господарство⁴². Він вивчає його соціальні підвалини, участь в кооперації, регулятивний вплив держави, трудовий баланс, виробництво продукції, органи селянського самоврядування — громади, тобто виходить на сільську інфраструктуру. Історики С. Корновенко, В. Лазуренко зосереджуються також на соціально-організаційних основах селянських господарств⁴³, але обмежуються критерієм "заможності"⁴⁴, тобто термінологією 20-х рр., яка згодом стала надбанням всієї радянської історіографії. Інноваційним є тлумачення "селянської економіки" як соціальної категорії.

Отже, з'ясувавши основні науково-теоретичні концепції повсякденного життя селянства 20-х рр. в УСРР, слід визнати наявність плюралізму методологічних підходів — від теорії тоталітаризму до модернізації від глобалізації до мікроісторії. Для з'ясування повсякденності життєдіяльності українського селянства необхідно враховувати специфіку його соціального статусу — державно-правового і самоврядного сільського соціуму. На його повсякденне життя впливали громадський уклад життя села, церковно-релігійна обрядовість, сезонно-циклічний характер сільськогосподарського виробництва, сімейно-трудова організація селянського двору. Їх системне дослідження сприятиме з'ясуванню внутрішньої специфіки повсякденного життя селянства. Структура повсякдення кожного селянського двору залежала від традиції і самотності сімейно-трудової організації сільськогосподарського виробництва. Формаційно-класовий підхід, тобто поділ селян за соціально-економічними характеристиками ("бідняки", "середняки", "заможні") втрачає ґносеологічний сенс, позаяк не розкриває функціональних характеристик та ознак селянства загалом. Перспективним для вивчення соціальної мікроісторії, особливо конкретних господарств, слід визнати теоретичні підвалини і концептуальні пріоритети "організаційно-виробничої школи", представленої працями О. Чаянова, М. Макарова, Г. Студенського та інших прихильників цього наукового напрямку.

2. Село: відоме і невідоме

Макроісторія з її гранднаративом в якості носія думки здатна лише приблизно передати реалії селянського світу пореволюційної доби. Її опорні конструкти типу "соціальна структура", "експлуатація", "аграрна революція", "товарність господарства", "тоталітарна система", "радянське законодавство", "політичне життя", "індустріалізація" відтворюють мину-